

Л. Дробаха

ОСОБЛИВОСТІ ОРНІТАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ: СЕМАСІОЛОГІЧНИЙ ТА ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Поняття мовних картин світу пов'язане з його мовним членуванням. Мова, як зазначає В. М. Манакін, є вербальною псевдодійсністю, що суб'єктивована на всіх можливих рівнях: від рівня конкретної мовної особистості до рівнів мікросоціумів і національно-мовних союзів, де кожному рівню відповідає своя власна мовна картина світу, що відображає індивідуально-мовну компетенцію носіїв мови і національну специфіку лінгвалізації дійсності цілим мовним колективом [4: 34-35]. Мови не існують відокремлено одна від одної, оскільки відбувається різнобічне спілкування між різними народами шляхом ознайомлення з культурою, творами літератури та мистецтва і т. п. Народи, мови яких є спорідненими, безперечно, виявляють характерні риси схожості, які переплітаються, зокрема, у процесі лінгвістичного відображення світу. Не можна не погодитися з думкою Л. А. Булаховського, який, говорячи про зв'язок між українським та російським народами, зазначає, що серед того, що ці народи особливо щільно з'єднує, роль міцного фактора належить, звичайно, "спільності їх походження і всім перевагам мовної близькості, які так благодійно виявляються в усіх сторонах багатобічного розвитку українського народу" [2: 219]. Мови цих народів мають спільну мову-основу, праслов'янську, яка є тим корінням, з якого вони проросли й увібрали своєрідні риси природи слова. Спорідненість мов як їх генетична тотожність, як історичний факт їхнього походження з однієї мови, як підкреслює О. І. Смирницький, "не втрачається ні при яких змінах кожної даної мови, оскільки при цьому не припиняється її тотожність самій собі, і вона не припускає будь-якого визначеного ступеня схожості з іншими, спорідненими, мовами" [8: 21].

Будучи генетично спорідненими, українська та російська мови виявляють багато спільного, як, наприклад, в орнітальній лексиці. У даній ЛСГ кожна з цих мов містить синонімічні назви птахів, з яких одні є діалектними, інші – застарілими, а деякі – розмовними варіантами назви. Наприклад, укр. **лелека** має декілька назв такого роду: діал. *боцюн, бацян; бусол, бусел*; діал. *гайстер; жабоїд; чорногуз*, а укр. **чайка** має такі: діал. *мева, кигитка, рибалка*. Вживання конкретного синоніма має у певних випадках свої особливості. Як зазначає С. Г. Бережан, синоніми належить розглядати як слова, що збігаються семантично і відрізняються лише стилістичними особливостями або особливостями вживання [1: 87]. Так, укр. *баба* – діал. **пелікан**; *берестянка* – **малинівка**;

бушля – діал. **чапля**; *валюш, валюшень* – **вальдшнеп**; *вірля* – розм. **орля**; *вірлиця* – **орлиця**; *водамороз* – **зимородок**; *воробець* – діал. **горобець**; *тава* – **ворона**; *готур* – діал. **глухар**; *грак* – **гайворон**; *жайвір, жайворон* – **жайворонок**; *жовтобрюха* – **іволга**; *зигзиця* – нар.-поет. **зозуля**; *канарка* – **канарейка**; *каня* – **канюка**; *клювак* – **дятел**; *крагулець* – діал. **яструб**; *курінка* – діал. **курка**; *серпокрил* – **стриж**; *трясихвіст* – **трясогузка**; *тетерук, тетерук* – **тетеря**; *хохітва* – **стрепет**; *щурка* – **бджолоїд** та ін.

У російській мові можна також навести приклади такого роду: **бугай** – *водяной бык, выль*; **воробей** – розм. і обл. *воробка, воробушек, воробушко, воробышек*; **гага** – застар. *гагка*; **гагара** – обл. *нырец*; **голубь** – застар. *голубица*; **горлица** – *горлинка*; **коростель** – *дергач*; **дрофа** – *дрохва*; **зяблик** – застар. *зяблица*; **канюк** – *канюка*; **ласточка** – застар. *ластовица*; **мартын** – *мартышка, крачка*; **соловей** – *соловушка, соловушек*; **сплюшка** – *совка*; **тукан** – *перцеяд*; **турухтан** – *турухман*; **цапля** – обл. *чапля*; **чирок** – *чирка*; **шипун** – обл. *свизь* та ін. Аналізуючи дані приклади, не можна не погодитися з думкою, що “існування у мові слів з близьким значенням (синонімів) дає можливість передачі найтонших відтінків смислу” [9: 68].

Про щільну взаємодію української та російської мов у процесі свого становлення та розвитку свідчить факт наявності в цих мовах назв птахів, запозичених із інших мов. Наприклад, з тюркських мов запозичені укр. та рос. **баклан**, укр. та рос. **беркут**; з французької – укр. та рос. **бекас**, укр. **колібрі**, рос. **колибри**; з латинської – укр. **ібис**, рос. **ибис**; з естонської – укр. та рос. **кайра**; з німецької – укр. та рос. **вальдшнеп**, укр. та рос. **гаршнеп**, укр. та рос. **кроншнеп** і т. п.

Помітними є приклади співвідношень лексичних одиниць ЛСГ орнітальної лексики, що утворені за допомогою одного й того ж кореня. Як зазначає А. Мейє, “мови, які розвинулися з однієї тієї самої “спільної мови”, зберігають не тільки певні стародавні риси, але й стійку схильність до тотожних або схожих новоутворень” [5: 29]. Розглянемо однокореневі співвідношення, які мають один спільний корень. Наприклад, укр. **вівчарик** (*вівчар*) та рос. **пастушок** (*пастух*); укр. та рос. **гага** (від *гагати*); укр. **глухар** (*глухий*) та рос. **глухарь** (*глухой*); укр. **горіхівка** (*горіх*) та рос. **ореховка** (*орех*); укр. **зеленяк** (*зелений*) та рос. **зеленушка** (*зеленый*); укр. **зміїд** (*змія*) та рос. **змееяд** (*змея*); укр. та рос. **зяблик** (утворені від *збнути*); укр. **камінка** (*камінь*) та рос. **каменка обыкновенная** (*камень*); укр. **канюка** (*канючити*) та рос. **канюк** (*канючить*); укр. та рос. **морянка** (*море*); укр. та рос. **перепелятник** (від *перепел*); укр. **піщаник** (*піщаний*) та рос. **песчанка** (*песчаный*); укр. та рос. **просянка** (*просо*); укр. та рос. **сплюшка** (форма *сплю* від *спати*); укр. **снігур** (*сніг*) – рос. **снегирь** (*снег*); укр. та рос. **тукан** (*тукотіти*); укр. **ходуличник**

(ходулі) та рос. **ходулочник** (*ходули*); укр. **чистун** (*чистити*) та рос. **чистик** (*чистить*); укр. **шипун** (*шипити*) та рос. **шипун** (*шипеть*) і т. п.

А два спільних кореня мають, наприклад, укр. **осоїд** (*оса, їсти*) та рос. **осоед** (*оса, есть*); укр. **буревісник** (*буря, вісник*) та рос. **буревестник** (*буря, вестник*); укр. та рос. **зимородок** (*зима, родитися*); укр. **горихвістка** (*хвіст, горіти*) та рос. **горихвостка** (*хвост, гореть*); укр. **козодой** (*коза, доїти*) та рос. **козодой** (*коза, доить*); укр. та рос. **мухоловка** (*муха, ловити*); укр. **дубоніс** (*дуб, ніс*) та рос. **дубонос** (*дуб, нос*); укр. **садова вівсянка** (*сад, вівсо*) – рос. **овсянка садовая** (*овес, сад*); укр. **срібляста чайка** (*срібло, чайка*) – рос. **чайка серебристая** (*чайка, серебро*); укр. **тундрова куріпка** (*тундра, куріпка*) – рос. **куропатка тундряная** (*куропатка, тундра*); укр. **широкони́ска** (*широкий, ніс*) – рос. **широконоска** (*широкий, нос*) та ін.

Слід зазначити, що важливу роль у створенні назви відіграє мотивація. Серед однокореневих співвідношень укр. та рос. мов часто зустрічаються такі, що мотивовані однією тою самою ознакою. Наприклад, укр. **берегівка** та рос. **береговая ласточка**: птах розповсюджений на берегах річок та озер; укр. та рос. **бородач**: хижий птах з пір'ям навколо шиї, схожим на бороду; укр. **жайворонок чубатий** та рос. **жаворонок хохлатый**, у яких назви збігаються з огляду на зовнішню ознаку одного з видів жайворонка, що має на голові чубчик (хохолок); укр. та рос. **коноплянка**, у яких назва зумовлена тим, що цей птах живиться конопляним сім'ям; укр. **кедрівка** та рос. **кедровка**: назва зумовлена тим, що ці птахи живляться здебільшого насінням кедря; укр. **очеретянка** та рос. **камышовка**: цей птах звичайно живе в очеретах; укр. **кропив'янка** та рос. **крапивник**: похідне утворення від *кропива*, назва зумовлена тим, що птах живе і робить гнізда в чагарниках і кущах; укр. **лиска** та рос. **лысуха**: назва зумовлена наявністю на лобі птаха шкірястої бляшки білого кольору; укр. **лісовий жайворонок** та рос. **жаворонок лесной**: жайворонок, що живе в лісі; укр. **малинівка** та рос. **малиновка**: пов'язані з *малиновий* “червоний” з огляду на оранжево-рудувате забарвлення горла і грудей птаха; укр. **морський орел** та рос. **морской орёл**: птах розповсюджений на морі; укр. **нирок** та рос. **нырок**: птах добуває їжу, надовго пірнаючи у воду; укр. **повзик** та рос. **поползень**: назва зумовлена тим, що ця лісова пташка добре лазить по деревах уверх і вниз головою; укр. та рос. **рябчик**: птах має рябе оперення; укр. **стінолаз** та рос. **стенолаз**: назва зумовлена здатністю птаха лазити по прямовисних скелях; укр. **шилодзьобка** та рос. **шилоклювка** пов'язані з тим, що птах має довгий тонкий дзьоб, загнутий догори; укр. **шилохвіст** та рос. **шилохвость**: птах має голчастий хвіст і т. п.

Поряд з основним значенням птаха певні слова даної ЛСГ мають додаткові, що містять порівняння оціночного характеру. Розглянемо деякі приклади співвідношень із подібними значеннями. Наприклад: укр. *голуб* та рос. *голубь, голубок, голубчик* – пестливе називання чоловіка, а укр. *голубка* та рос. *голубонька, голубка, голубочка, голубушка* – дівчини, жінки; укр. *горлиця* та рос. *горлица* – ласкаве звертання до дівчат та жінок; укр. *горобець* та рос. *воробей* мають: *стріляний (старий) горобець* – про того, хто має великий досвід, кого важко обдурити; укр. *ластівочка* та рос. *ласточка* – пестливе, *перша ластівка* – про перші ознаки появи кого-, чого-небудь; укр. *лебідка* та рос. *лебедь* – нар.-поет., ласкаве звертання до дівчини, жінки; укр. *орел* та рос. *орёл* – про сильну, мужню людину; укр. *сокіл* та рос. *сокол* – сміливий як сокіл, про юнака, чоловіка; укр. та рос. *ворон* мають: *ворон ворону ока не виклює* – один одному не буде шкодити; укр. та рос. *соловей* – про людину з гарним високим голосом і т. п.

Вказані значення містять позитивну емоційну оцінку і поряд з ними наведемо останні з негативною. Наприклад, укр. та рос. *ворона: біла ворона* – про людину, яка різко виділяється будь-чим серед оточуючих її людей (про того, хто раз перелякався і потім усього боїться); *ворона* – зневажливо про неуважну людину: укр. *роззява, гава, гаволов (піймати гаву – пропустити що-небудь)* та рос. *ротозей, простофиля (считать ворон – бути неуважним)*; укр. *глухар* та рос. *глухарь* – глуха людина; укр. та рос. *гоголь: гоголем ходити* – ходити гордовито; укр. *гуска* та рос. *гусь: як з гуся вода* – нічого не впливає; укр. *індик* та рос. *индюк: надутися мов індик*; укр. *журавель* (перен. журавлина шия) та рос. *журавль* (про довгошию та довгоногу людину); укр. *канюка* та рос. *канюк* – набридливий прохач; укр. *курка* та рос. *курица* мають *мокра курка (мокрая курица)* – про жалюгідну на вигляд або безвольну, нерішучу людину, *сліпа курка (слепая курица)* – про людину з поганим зором, *курам на сміх (смех)* – про щось безглузде, безтямне, *як курка лапою (писать как курица лапой)* – про поганий почерк; укр. та рос. *нава* – про жінку з гордовитою поставою і плавною ходою; укр. *півень* та рос. *петух* – про задирикувату і запальну людину; укр. *сич* та рос. *сыч* – похмура, нелюдима особа, *сичем жити* – жити замкнуто, *сичем сидіти* – бути похмурим; укр. та рос. *сорока* – надмірно балакуча людина, *сорока на хвості принесла* – про відомості, які отримані невідомо звідки, але всім відомі; укр. *стерв'ятник* та рос. *стервятник* – про жорстоку, кровожерливу людину; укр. *страус* має *страусова поведінка (політика)* – намагання не втручатися в дійсність та рос. *страус – прятать голову как страус*; укр. *тетеря* та рос. *тетерев* – про нерозумну, неповоротну людину; укр. та рос. *трясогузка* – про вертляву, несерйозну жінку; укр. *шуліка* має *шулікою налітати* (раптово накидатися) та рос. *коришун – налететь, кинуться коришунам*.

На фоні спорідненості українська та російська мови мають кожна своє виразне обличчя, а народи – свій менталітет. Зв'язок мови з культурою народу, побутом, звичаями, міфологією вивчає етнолінгвістика [7: 55]. Ця галузь науки про мову є цікавою і необхідною, тому що проникає у глибинні основи, на яких закладався фундамент становлення тієї чи іншої нації, її культури. У кожного народу є свої звичаї, обряди та повір'я, які передаються із покоління в покоління. В укр. мові, наприклад, **журавель** весною має фольклорну назву *веселик*, коли цей птах прилітає з вирію (за народним повір'ям, той, хто скаже “журавель”, буде журитися увесь рік). Також у народі кажуть: *де журавка ходила, там пшениця вродила; жабоїд* прилетів, щастя приніс; *лунь* тебе вхопить – помре хто-небудь. Наприклад, рос. **гриф** – міфол. фантастична крилата тварина з тулубом лева і головою орла, а **жаворонок** – маленька булка у вигляді пташечки, яку випікали за звичаєм на початку весни, у ту пору, коли прилітали жайворонки. Поява або переліт птахів пов'язуються часто у людей з певними змінами у природі та житті. Зустрічаємо, наприклад, у поетичних рядках:

Ще щебече у садочку соловій
Пісню любую весноньці молодій,
Ще щебече, як віддавна щебетав,
Своїм співом весну красную вітав.

(І. Франко)

Ложился на поля туман,
Гусей крикливых караван
Тянулся к югу: приближалась
Довольно скучная пора;
Стоял ноябрь уж у двора.

(О. Пушкін)

Поряд із цим назви певних птахів вживаються і для позначення інших предметів, істот або явищ дійсності. При цьому два слова у двох різних мовах, що позначають один той самий предмет у культурі двох народів і, будучи перекладними еквівалентами, “неминуче зв'язуються з нетотожними змістами, (що мають, однак, інваріантну частину – інваріант перекладу), і це дозволяє говорити про “національні смисли” мовних знаків” [6: 24]. Наприклад, укр. *дробина* '2) діал. свійська птиця, пташки невеликого розміру' [10: II, 410]; *деркач* 'III) стертий віник; 2) перен. про щось обсмикане, обірване' [10: II, 252]; *чернь* '1) сплав із срібла, свинцю, сірки і т. ін., який використовується для художнього оздоблення металевих (перев. срібних) виробів. //Художня обробка металу, при якій

гравіюваний на ньому малюнок заповнюється таким сплавом. //Гравіювання, декоративне оздоблення, візерунки, нанесені таким способом на металеву поверхню виробу. 2)застар. чорний колір чого-небудь; чорнота. 3)спец. чорна вугільна фарба органічного походження. 4)перев. зневажл. простий народ, низи суспільства. //Рядові представники якого-небудь громадського середовища, суспільної верстви. //Духовно обмежене середовище, маса, верства і т. ін., позбавлена високих помислів і бажань. 3)цінний птах родини качиних' [10: XI, 311 - 312]. Рос. *бугай* у порівнянні з укр. *бугай*, крім позначення бика та птаха, має також '3) застар. таран, колода у всячому положенні, призначена для руйнування стін фортеці' [11:1,663]; рос. *вьюрок* '2) обл. невеликий дерев'яний прилад, що служить для намотування ниток на в'юшку і розпрямляння закрутин' [11: II, 1345]; *глухарь* '2) застар. робітник, який працює в котельні і втрачає слух через безперестанний гул при клепанні котлів; 3) болт без шляпки; гвинт, шуруп; 4) брязкальце, бубонець із глухим звуком, що підвішують коню на шию; 5) ящірка родини веретеницевих; 6) обл. білий гриб, що росте у глухому бору' [11: III, 153].

У процесі аналізу прикладів такого роду стає очевидним і зрозумілим те, що при порівнянні таких понять, як “значення” та “смісли”, останні визначаються як такі, що “віддалені один від одного і розчинені у невидимих межах, які відокремлюють свідомість-реальність одного мікросоціуму від свідомості-реальності іншого” [4: 70]. Наведемо ще декілька прикладів: укр. *кібець* '//'гострий, мов у кібця, ніс' [10: IV, 158]; *когут* '3) китиця з півнячого пір'я на капелюсі' [10: IV, 207]; *селезень* '2)розм. намерзлий візерунок на віконних шибках, 3)розм. розколина на кризі, що утворюється від удару' [10: IX, 116]; *квочка* '2)астр. народна назва сузір'я з кількох, розташованих купкою, невеликих зірок; сузір'я Плеяд' [10: IV, 138]; *побережник* '//'застар. лісовий сторож' [10: VI, 610]; *галка* '//'шматочок чого-небудь м'якого, зліпленого в кульку' [10: II, 20].

У російській мові зустрічаємо, наприклад, *зеленушка* '2)невелика комаха зеленуватого забарвлення з металічним відблиском; 3)риба заgonу окунеподібних, що відрізняється пістрявим забарвленням – яскраво зеленим з рядами синіх і червоних плямочок' [11: IV, 1187]; *малиновка* '2)наливка, що приготована з плодів малини' [11: VI, 531]; *нырок* '1)розм. дія за значенням дієслова *нырнуть*; короткочасне пірнання у воду, 2)розм. про того, хто гарно, вправно пірнає, 4)обл. вибоїна, ковдобина на дорозі, 5)у боксі – захисний рух тулуба, коли, пригинаючись, боксер рятується від бокових ударів' [11: VII, 1457]; *рябчик* '2)розм. зневажливе називання цивільних у військових кругах дореволюційної Росії, 3)рід трав'янистих рослин родини лілейних із квітками різнокольорового забарвлення, звичайно з пістрявим малюнком' [11: XII, 1657],

перепелятник '2) спец. мисливець – любитель або спеціаліст із полювання на перепелів' [11: IX, 801]; *пищуха* '2) невелика тварина родини гризунів із довгим волохатим покривом, невеликими вухами і коротким хвостом, що вигукує пискляві звуки' [11: IX, 1278] і т. ін.

Отже, аналіз ЛСГ орнітальної лексики яскраво демонструє той щільний взаємозв'язок між українською та російською мовами, що зародився ще в давнину. Зустрічаємо багато назв птахів, що в переносних значеннях вживаються в даних мовах як пестливі називання або звертання до чоловіка та жінки і трапляються в розмовній мові. Водночас кожен з народів зберігає свою самобутність у традиціях, мові, культурі. Вільгельм фон Гумбольдт, зокрема, писав, що “поки дух народу з його живою самобутністю продовжує і діяти сам, і впливати на мову, цей останній удосконалюється та збагачується, що, у свою чергу, натхненно впливає на дух” [3: 164]. Спорідненість мов передбачає наявність багатьох спільних рис, але цікавішим є виявлення в них саме розбіжних, наприклад, у відображенні певних предметів та явищ дійсності. Зокрема, шляхом зіставлення лексичних співвідношень орнітальної лексики української та російської мов були виявлені та проаналізовані найсуттєвіші з таких рис.

Література

1. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишинёв: Штиинца, 1973. – С. 87.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1956. – С. 219.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 164 – 166.
4. Манакин В. Н. Основы контрастной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – Киев – Кировоград: Центрально-украинское изд-во, 1994. – С. 34 – 35, 70 – 71.
5. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – С. 29.
6. Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, Академия наук СССР, Институт языкознания, 1977. – С. 24.
7. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 54 – 57.

8. Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. – М.: Изд-во Моск-го ун-та, 1955. – С. 21 – 22.
9. Шмелёв Д. Н. Слово и образ. – М.: Наука, 1964. – С. 68.
10. Словник української мови: В 11 томах /Гол. ред. І. К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 –11.
- 11.Словарь современного русского литературного языка: В 17 томах. – Москва – Ленинград: Изд - во Академии наук СССР, 1951 – 1965. – Т. 1 – 17.